

فصلنامه علمی - تخصصی ذر ذری (ادبیات غنایی، عرفانی)
گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف آباد
سال چهارم، شماره سیزدهم، زمستان ۱۳۹۳، ص. ۵۱-۶۴

نگاهی به بحور و اوزان عروضی اشعار فارسی مقامات حمیدی

محمد حکیم آذر^۱
احمد رحیم خانی سامانی^۲

چکیده

یکی از جنبه‌های مغفول در متون نثر فارسی و خصوصاً متنی نظیر مقامات حمیدی، بی‌توجهی منتقدان و پژوهشگران، به ابیات و اشعار فارسی و عربی آنها است. این بی‌توجهی به یک دلیل مهم و آن این که تقریباً ۹۹٪ اشعار این کتاب، سروده خود قاضی حمیدالدین بلخی است، نگارنده را واداشت تا به جای تکیه بر اظهار نظرهای تقریبی و نسبی، درباره جایگاه شعری او، ابیات و اشعار فارسی این کتاب را بر اساس آمار و ارقام به دست آمده و تنها از دیدگاه بحور و اوزان شعری، بررسی نماید تا بهتر بتواند از یک دریچه تخصصی، نتایج خود را مستند نماید. بدیهی است که مطالعه این ابیات، از دیدگاه‌های دیگر بلاغی نیز، در ترسیم شاکله‌ای منسجم از جایگاه شعری نویسنده این کتاب، بسیار قابل توجه خواهد بود و از دیگر سو، شیوه بررسی نگارنده در این مقاله، شاید بتواند در مطالعات مشابه، الگوی مناسبی را ارائه نماید.

کلیدواژه‌ها

مقامات حمیدی، قاضی حمیدالدین بلخی، مقامه، بحور عروضی، اوزان شعری

^۱ استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد شهرکرد، دانشگاه آزاد اسلامی، شهرکرد، ایران، Hakimazar@gmail.com
^۲ دانشجوی دوره دکتری زبان و ادبیات فارسی، واحد شهرکرد، دانشگاه آزاد اسلامی، شهرکرد، ایران rahimkhani@chmail.ir

مقدمه

قاضی حمیدالدین ابوبکر محمد بن عمر بن علی بلخی (فوت: ۵۵۹ ق.)، قاضی القضاة بلخ و از معاریف سیاسی و ادبی ایران در قرن ششم هجری قمری است. آگاهی‌هایی که امروز از زندگی این شخصیت برجای مانده، بیش از هر چیز، مرهون کتاب مقامات حمیدی و جایگاه او در مقامه‌نویسی فارسی است. اثر این نویسنده، اگرچه در تاریخ ادبیات فارسی به عنوان یک اثر برجسته و شاخص در حوزه نثر، هرگز نتوانست با آثاری مانند کلیله و دمنه، مرزبان‌نامه، تاریخ جهانگشای جوینی و گلستان سعدی، هم‌تراز شود، با این حال، به عنوان یکی از مهم‌ترین نمونه‌های موفق مقامه‌نویسی فارسی و نیز تأثیری که بر نویسندگان پس از خود، نظیر سعدی، برجای گذاشته، بسیار حائز اهمیت است.^۱

این کتاب در یک مقدمه، ۲۳ مقامه و یک خاتمه در سال ۵۵۱ هجری قمری^۲ با تأثیر شدید از مقامات ابوالفضل احمد بن الحسین همدانی ملقب به بدیع‌الزمان (فوت: ۳۹۸ ق.) و به‌ویژه مقامات ابومحمد قاسم بن علی الحریری البصری الحرامی (فوت: ۵۱۶ ق.)، به فارسی نوشته شده است و آن‌گونه که از فحوای کلام نویسنده در خاتمه آن، برمی‌آید،^۳ صرفاً برای هنرنمایی در عرصه نثر و خصوصاً مقامه‌نویسی در فارسی نوشته شده است.

دکتر رضا انزایی‌نژاد، در سال ۱۳۶۵ هجری شمسی، برای نخستین بار، تصحیحی انتقادی از این اثر را، بر اساس ۷ نسخه خطی و ۲ نسخه چاپی منتشر می‌نماید.^۴

مقامه‌نویسی

مقامه، در لغت به معنای «جای نشستن، مجلس، گروهی مردم، سروری، سیادت» (مسعود، ۱۳۸۰، ج ۲: ۱۶۴۲)، «خطبه» (معین، ۱۳۷۱، ج ۴: ۴۲۸۴)، «سخنی که در مجلسی ایراد شود» (الجر، ۱۳۷۵، ج ۲: ۱۹۴۵)، «جای ایستادن، محل اجتماع قبیله، جای ماندن» (خطیبی، ۱۳۶۶، ج ۱: ۵۵۴) است و اصطلاحاً «مقامه چیزی است همانند داستان کوتاه که در پیرامون یک قهرمان موهوم دور می‌زند و سرگذشت او را روایت می‌کند. قهرمان مقامه مردی است سخت‌حیله‌گر که تمام هم‌تس مقصور به اندک رزقی است که از راه گدایی به دست می‌آورد؛ بنابراین، موضوع داستان مقامه، گدایی و خدعه و حیله و فریب است» (الفاخوری، ۱۳۸۱: ۵۳۶). به عبارت دیگر «مقامات داستان‌هایی است با نثر مصنوع آمیخته با شعر درمورد یک قهرمان واحد^۵ که به صورت ناشناسی در داستان ظاهر می‌شود و حوادثی به وجود می‌آورد و همین که در پایان داستان شناخته می‌شود،^۶ ناپدید می‌گردد. بعید نیست که داستان‌های معروف به سبک پیکارسک، از مقامه‌نویسی متأثر بوده باشد» (شمیسا، ۱۳۸۳: ۲۲۲).

روش تحقیق

نگارنده برای انجام این پژوهش با موضوع «نگاهی به بحور و اوزان عروضی اشعار فارسی مقامات حمیدی»، مراحل مختلفی را به شرح زیر اجرا کرد:

۱. در گام نخست، تمام ابیات فارسی مقامات حمیدی را از نظر تعداد ابیات و نیز تعداد قطعه‌های شعری، به تفکیک بخش‌ها و مقامه‌های کتاب، فیش‌برداری نمود؛
۲. در گام بعدی، این ابیات را از نظر بحور و اوزان عروضی دسته‌بندی و جدا کرد؛
۳. در قدم سوم، ضمن تفکیک دقیق زحافات بحور مورد استفاده، آن‌ها را از دیدگاه‌های مختلفی نظیر سالم و غیر سالم بودن، متفق یا مختلف‌الارکان بودن، مُسَدّس یا مُثَمَّن بودن، مُرَدَّف یا مُرَدَّف نبودن، تعداد ابیات و قطعه‌شعرهای عربی هر بخش و برخی موارد دیگر، به شکلی کاملاً دقیق، تفکیک نمود و سپس، با نیم‌نگاهی به برخی از ویژگی‌های اوزان عروضی، به توصیف کمی و کیفی یافته‌های خود پرداخت؛

۴. در گام چهارم، با استفاده از آمار و ارقام به دست آمده، به رتبه‌بندی و تعیین دقیق درصد‌های به کار رفته پرداخت؛
۵. در قدم بعدی، به جمع‌بندی و نتیجه‌گیری از توصیفات بخش‌های قبل و نیز استنتاج نتایجی از آمار و ارقام پرداخت؛
۶. در مرحله پایانی، برای راحتی کار پژوهشگران، یافته‌های خود را در قالب ۶ جدول تنظیم نمود.

نگاهی به بحور و اوزان عروضی در اشعار فارسی مقامات حریری

آن گونه که به شرح خواهیم گفت، در اشعار فارسی مقامات حمیدی، ۷ بحر از بحور عروضی مورد استفاده قرار گرفته‌است. این بحور در ۱۵ وزن پراکنده‌اند. در ادامه به تفکیک هر بحر، اوزان عروضی این اشعار، به شکلی توصیفی، بررسی می‌شوند:

بحر مضارع

بحر مضارع از بحور مختلف‌الارکان^۷ است. مضارعت در لغت به معنای مشابهت است. بنابراین، مضارع در معنای مشابه و مانند است. وجه تسمیه‌ی آن را نیز مشابهت این بحر به هزج دانسته‌اند (خواجه نصیرالدین طوسی، ۱۳۶۹: ۱۱۹؛ آقا سردار، ۱۳۶۲: ۶۳؛ شاه‌حسینی، ۱۳۶۷: ۹۲).^۸ اصل این بحر در عربی، «مفاعیلن فاعلاتن مفاعیلن» و در فارسی «مفاعیلن فاعلاتن مفاعیلن فاعلاتن» است. اصولاً اغلب اوزان بحر مضارع، به سبب روانی و دل‌نشینی، برای بیان معانی و نیز شمول صنایع و بدایع شعری، مناسب هستند. بی‌دلیل هم نیست که وزن «مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن»، یعنی «مضارع مثنی‌اخرِب مکفوف محذوف» دومین وزن پرکاربرد شعر فارسی است (وحیدیان کامیار، ۱۳۶۷: ۴۴). در غزلیات حافظ، این وزن در جایگاه سوم پس از رَمَل و مُجَث و در غزلیات سعدی در مقام چهارم پس از هزج، مُجَث و رَمَل قرار گرفته‌است.^۹ در بس‌آمدی نیز که نگارنده از غزلیات عطار نیشابوری بر اساس طبع مرحوم نفیسی استخراج نموده، وزن «مضارع مثنی‌اخرِب مکفوف محذوف» یعنی «مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن» با ۴۴ غزل و نسبت ۵/۵۴ درصد و وزن «مضارع مثنی‌اخرِب مکفوف محذوف / مقصور / موفور» یعنی «مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن / فاعلان / فاعلات» با ۴۳ غزل و نسبت درصدی ۵/۴۱ به تمام غزل‌ها، به ترتیب در مقام‌های چهارم و پنجم قرار دارند.

اوزان بحر مضارع در مقامات حمیدی

مضارع مثنی‌اخرِب مکفوف محذوف / مقصور / موفور

مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن / فاعلان / فاعلات

بر این وزن، تعداد ۲۰۰ بیت، با نسبت ۳۵/۰۹٪ به تمام ابیات و تعداد ۶۱ قطعه شعری، با نسبت ۲۹/۷۵٪، سروده شده که هم از نظر تعداد ابیات و هم از نظر تعداد قطعه‌های شعری، نخستین وزن از نظر کاربرد در مقامات حمیدی است.

مضارع مثنی‌اخرِب

مفعول فاعلاتن، مفعول فاعلاتن

بر این وزن دوری که از جهتی به صورت «مستفعلن فعولن» یعنی «مُنسرح مثنی‌مخبون مکشوف» نیز قابل تقطیع است، ۲ بیت با نسبت ۰/۳۵٪ به تمام ابیات و رتبه دوازدهم^{۱۰} و ۱ قطعه با نسبت ۰/۴۹٪ به تمام قطعه‌های شعریو رتبه نهم^{۱۱}، سروده شده‌است.

بحر رَمَل

بحر رَمَل از بحور متفق‌الارکان^{۱۲} است. رَمَل در لغت به حصیر بافتن و به شتاب رفتن و نوعی از سرعت شتر اطلاق می‌گردد. وجه تسمیه‌ی آن را برخی به واسطه‌ی آن که، ارکان آن، مانند حصیر درهم‌بافته شده و برخی، از جهت روانی وزن و برخی به-شتاب و با سرعت خواندن، ملحوظ داشته‌اند. اصل این بحر در عربی از سه بار «فاعلاتن» و در فارسی از چهار بار «فاعلاتن» تشکیل شده است.

عموما بحر رَمَل به واسطه‌ی قابلیت انعطافِ هجایی و سرعت بالنسبه، بحری است که بسیار مورد استقبال شعرا قرار دارد. این بحر به‌طور کلی برای بیان مضامین عرفانی، بحر مناسبی است. در این بحر، اوزان «رَمَل مُثَمَّن محذوف» و «رَمَل مُثَمَّن مخبون محذوف»، به ترتیب، مقام سوم و چهارم را، از نظر کاربرد، در شعر فارسی به خود اختصاص داده‌اند (وحیدیان کامیار، ۱۳۶۷: ۴۳-۴۲). این در حالی است که در این رتبه‌بندی، مثنوی‌های بسیاری که هر یک، شامل هزاران بیت می‌شوند، محسوب نگردیده است. در غزلیات حافظ، نیز بحر رَمَل یا ۳۶/۵۸٪ مقام نخست را از نظر کاربرد داراست (صداقت کیش، ۱۳۶۷: ۸۰). در بس‌آمدی نیز که نگارنده، از کاربرد بحور و اوزان عروضی در غزلیات عطار، استخراج نموده‌است، وزن «رَمَل مُسَدَّس محذوف / مقصور» با ۱۶۶ غزل و نسبت ۲۰٪ به تمام غزلیات، مقام نخست را دارد.

اوزان بحر رَمَل در مقامات حمیدی

رَمَل مُثَمَّن محذوف / مقصور

فاعلاتن فاعلاتن فاعلن / فاعلان

بر این وزن تعداد ۱۰ بیت با نسبت ۱/۷۵٪ به تمام ابیات رتبه هفتم و تعداد ۲ قطعه، با نسبت ۰/۹۸٪ و رتبه هشتم^{۱۳} سروده شده است.

رَمَل مُسَدَّس محذوف / مقصور

فاعلاتن فاعلاتن فاعلن / فاعلان

بر این وزن که بیشینه‌ی منظومه‌های عرفانی در آن قرار دارد، تنها ۴ بیت با نسبت ۰/۷۰٪ و رتبه دهم و تعداد ۲ قطعه با نسبت ۰/۹۸٪ و رتبه هشتم سروده شده‌است.

بحر هزج

بحر هزج از بحور متفق‌الارکان است. هزج در لغت به معنای سرود، ترانه و آوای رعد است. «هزج آوازی را گویند که با ترنمی باشد و این اسم از جهت نیکویی بحر برو نهاده‌اند» (خواجه نصیرالدین طوسی، ۱۳۶۹: ۴۵). این بحر از بحور مشترک شعر عربی و فارسی است. اعراب اغلب سرودها و آوازه‌های خود را بر این بحر می‌خوانده‌اند. «بحر هزج را بدان جهت به این نام خوانده‌اند که بیش‌تر آوازه‌ها و سرودهای اعراب بر این بحر است» (شاه‌حسینی، ۱۳۶۷: ۶۶؛ رامپوری، ۱۳۶۳: ۵۹۱؛ سیفی بخاری، ۱۳۷۱: ۳۵). در شعر فارسی اصل این بحر در هر بیت، هشت بار «مفاعیلن» است.

اصولاً بحر هزج، به خاطر شادی و ترنم و ملایمتی که دارد، بحر مناسبی برای بیان مفاهیم سرشار از شور، ذوق، هیجان عاشقانه و اندیشه‌های نغز و لطیف است؛ پس بی‌دلیل نیست که فهلویات و دوبیتی‌ها در این بحر سروده شده‌اند و دور از انتظار نیز نخواهد بود که بیشینه‌ی حبسیه‌های شعر فارسی در این بحر قرار دارند^{۱۴}. دو وزن «هزج مُثَمَّن سالم» و «هزج مُسَدَّس محذوف» به ترتیب، ششمین و هشتمین اوزان پرکاربرد شعر فارسی هستند (وحیدیان کامیار، ۱۳۶۷: ۴۵).

اوزان بحر هزج در مقامات حمیدی

هزج مُسَدَّس محذوف / مقصور

مفاعیلن مفاعیلن فعولن / مفاعیل

این وزن کوتاه، از شیواترین اوزان شعر فارسی است. قالب دوبیتی بر این وزن است و چنان‌که متذکر شدیم، به غیر از احتساب دوبیتی‌ها و مثنوی‌ها، ششمین وزن پرکاربرد شعر فارسی است. مثنوی‌های خسرو و شیرین نظامی و امیر خسرو دهلوی، گل و نوروز خواجهی کرمانی، مصیبت‌نامه‌ی عطار نیشابوری و... همگی بر این وزن هستند. در مقامات حمیدی، تعداد ۹ بیت با نسبت

۱/۵۸٪ و رتبه نهمو ۳ قطعه شعری با نسبت ۱/۴۶٪ و رتبه هفتم^{۱۵} بر این وزن سروده شده‌اند.

هزج مُسدّسِ اُخربِ مقبوض / محذوف / مقصور

مفعولُ مفاعِلنِ فعولن / مفاعیل / فعولان

این وزن که برخی آن را با عروض «فعولان» در بحرِ قریب، به‌شمار آورده‌اند^{۱۶}، هشتمین وزن پرکاربرد شعر فارسی است. بر

این وزن تعداد ۱۶ بیت با نسبت ۲/۸۱٪ و رتبه هفتم و تعداد ۴ قطعه شعری با نسبت ۱/۹۵٪ و رتبه ششم سروده شده‌است.

هزج مُثَمّنِ اُخربِ مکفوفِ محذوف / مقصور

مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ فعولن / مفاعیل

در این وزن که تمامی ارکان، به شکل مُزاحف به کار رفته‌اند، تعداد ۲۰ بیت با نسبت ۳/۵۰٪ و رتبه پنجم و تعداد ۴ قطعه

شعری با نسبت ۲/۹۲٪ و رتبه پنجم سروده شده‌است.

هزج مُثَمّنِ سالم

مفاعیلنِ مفاعیلنِ مفاعیلن

بر این وزن سالم و چنان که پیش از این نیز آمد، ششمین وزن پرکاربرد شعر فارسی، تعداد ۱۹ بیت با نسبت ۳/۳۳٪ و رتبه

ششم و تعداد ۳ قطعه شعری با نسبت ۱/۴۶٪ و رتبه هفتم^{۱۷} سروده شده است.

هزج مُثَمّنِ اُخربِ ازلّ مجبوب / هزج مُثَمّنِ اُخربِ مقبوض ازلّ / هزج مُثَمّنِ اُخربِ مکفوف

مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ فعل / مفعولُ مفاعِلنِ مفاعیلنِ فاع

بر این اوزان «شجره اُخرب»^{۱۸} که از نظر تقطیع، بسیار به هم نزدیک هستند^{۱۹} مجموعاً تعداد ۷۶ بیت با نسبت ۱۳/۳۳٪ و رتبه

سوم و تعداد ۵۹ قطعه شعری با نسبت ۲۸/۷۸٪ و رتبه دوم سروده شده‌است.

هزج مُسدّسِ اُخربِ مقبوض صحیح عروض و ضرب

مفعولُ مفاعِلنِ مفاعیلن

بر این وزن تعداد ۳ بیت با نسبت ۰/۵۳٪ و رتبه یازدهم^{۲۰} و تعداد ۱ قطعه شعری با نسبت ۰/۴۹٪ و رتبه نهم^{۲۱} سروده شده

است.

بحر مُتقارب

بحر مُتقارب که از بحور متفوق‌الارکان است، در لغت به معنای «آن که یا آن‌چه به دیگری نزدیک شود» است. برخی وجه

تسمیه‌ی آن را به مُتقارب، نزدیکی اوتاد و اسباب به یک دیگر دانسته‌اند. خواجه نصیر در مورد تسمیه‌ی آن می‌نویسد: «مُتقارب

را از جهت تقارب اجزا و کوتاهی ارکان، مُتقارب گفته‌اند» (خواجه نصیرالدین طوسی، ۱۳۶۹: ۱۱۹).

در این بحر، وزن «مُتقارب مُثَمّنِ محذوف / مقصور» یعنی «فعولن فعولن فعولن فعل / فعول»، وزن اکثر مثنوی‌های حماسی و

رزمی است. این وزن که از اوزان کوتاه محسوب می‌شود، در زبان فارسی، از نظر آوایی و صوتی با محتوا و درون‌مایه‌ی نوع

حماسه و اجزای آن مطابقت دارد. اصولاً هم‌خوانی محتوا و درون‌مایه‌ی یک نوع ادبی، ارتباط تنگاتنگی با موسیقی، وزن و حتی

قالبی دارد که با آن بیان می‌شود؛ چنان‌که در مرثی و اشعار خُزن‌انگیز، استفاده از اوزان ضربی، شاد و مترنم، شایسته نیست یا مثلاً

در شعر کودکان، نباید از اوزان بلند و ثقیل سود جست^{۲۲}.

حماسه‌هایی چون شاه‌نامه فردوسی، گرشاسب‌نامه اسدی، اسکندرنامه‌ی نظامی، ظفرنامه‌ی حمدالله مستوفی. خداوندنامه فتح-

علی‌خان صبای کاشانی و داوودنامه‌ی دهقان سامانی^{۲۳}، از جمله حماسه‌های ملی، تاریخی و دینی هستند که همگی بر این وزن

سروده شده‌اند.

اوزان بحر متقارب در مقامات حمیدی

مُتقارب مُثَمَّن سالم

فعولن فعولن فعولن

بر این وزن، تعداد ۲ بیت با نسبت ۰/۳۵٪ و رتبه دوازدهم^{۲۴} و تعداد ۱ قطعه شعری با نسبت ۰/۴۹٪ و رتبه نهم^{۲۵} سروده شده است.

مُتقارب مُثَمَّن محذوف / مقصور

فعولن فعولن فعولن فعل / فعول

بر این وزن، تعداد ۱ بیت با نسبت ۰/۱۸٪ و رتبه سیزدهم و تعداد ۱ قطعه شعری با نسبت ۰/۴۹٪ و از نظر رتبه مانند «مُتقارب مُثَمَّن سالم»، سروده شده است.

بحر خفیف

این بحر از جمله بحور مختلف الارکان است. خفیف در لغت به معنای سبک و چابک در عمل و حرکت است. برخی وجه تسمیه‌ی آن را به دلیل خفّت وزن دانسته‌اند^{۲۶}. این بحر که به قول صاحب دُرّه‌ی نجفی از جمله سبک‌ترین بحور عروضی است، (آقا سردار، ۱۳۶۲: ۶۳) هم در عربی و هم در فارسی به کار رفته است. اوزان این بحر معمولاً در هر دو زبان، به صورت مُسَدّس آمده، اما در فارسی گاه به نمونه‌های نادر مُثَمَّن و مربع آن نیز می‌توان برخورد.

در این بحر به جز وزن «فاعلاتن [فاعلاتن] مفاعلن فعلن / فعلن / فعلان / فعلان» یعنی «خفیف مُسَدّس مخبون محذوف / اصلم / مُسبغ / اصلم مُسبغ»، مابقی اوزان کاربرد اندکی دارند. این وزن چنان که در کتاب «وزن و قافیه‌ی شعر فارسی» ذکر شده، از نظر کاربرد، مقام پنجم را در شعر فارسی به خود اختصاص داده است (وحیدیان کامیار، ۱۳۶۷: ۴۶). این وزن از اوزان کوتاه، یعنی اوزانی است که شماره‌ی هجاهای آن اندک و ارکان آن مُسَدّس و سه جزیبی است، (شمیسا، سیر غزل در شعر فارسی، ۱۳۷۰: ۲۲۹). عموماً این وزن به واسطه‌ی ملایمت و وقار خاصی که دارد، برای بیان معانی عمیق، وزن مناسبی است. مثنوی‌های حدیقه‌الحقیقه و هفت پیکر بر این وزن سروده شده‌اند.

اوزان بحر خفیف در مقامات حمیدی

خفیف مُسَدّس مخبون محذوف / اصلم / مُسبغ / اصلم مُسبغ

فاعلاتن [فاعلاتن] مفاعلن فعلن / فعلن / فعلان / فعلان

همان طور که پیش از این نیز گفته شد، از میان اوزان بحر خفیف این وزن کاربرد بیش‌تری دارد. بر این وزن تعداد ۱۵۲ بیت با نسبت ۰/۲۶/۶۷٪ و رتبه دوم و تعداد ۴۳ قطعه شعری و رتبه سوم، سروده شده است.

بحر سریع

بحر سریع از بحور مختلف الارکان است. سریع در لغت به معنای شتابنده، تندرونده یا پرشتاب است. اصل این بحر بر وزن «مستفعلن مستفعلن مفعولات» است. «این بحر را سریع خوانند چون بناء آن بر دو سبب و یک وتد است و انشاد اسباب مفرده علی‌الخصوص که با اوتاد مفروقه باشد، اقتضاء سرعت کند و سبک در لفظ آید» (شمیسا، فرهنگ عروضی، ۱۳۷۰: ۵۶). بنابراین، به عقیده‌ی عروضیان، چون اسباب از اوتاد در این بحر بیش‌تر است، زودتر بیان می‌شود. خواجه نصیر در اینباره می‌نویسد: «بحر سریع را به سبب سرعت اطلاع، بر تناسب و زنش این نام نهاده‌اند» (خواجه نصیرالدین طوسی، ۱۳۶۹: ۱۱۸-۱۱۹). در زبان فارسی

حدود ۱۰ وزن در این بحر که اکثراً نیز به صورت غیر سالم و مطوی هستند، مورد استفاده قرار گرفته است.

اوزان بحر سریع در مقامات حمیدی

سریع مُسدس مطوی مکشوف / موقوف

مفتعلن مفتعلن فاعلن / فاعلان

به طور کلی در میان اوزان بحر سریع، این وزن از سایر اوزان کاربرد بیش تری دارد. این وزن، کوتاه، تند و مترنم است و برای بیان مثنوی هایی که مضمون شاد یا کودکانه دارند، بسیار مناسب است. از مثنوی های سروده شده بر این وزن می توان به مخزن-الاسرار نظامی، شاه وجم و نیز زهره و منوچهر ایرج میرزا، مطلع الانوار امیر خسرو و... اشاره کرد. تعداد ۳ بیت با نسبت ۰/۵۳٪ و رتبه یازدهم^{۲۷} و تعداد ۱ قطعه شعری با نسبت ۰/۴۹٪ و رتبه نهم بر این وزن سروده شده است.

بحر مُجثث

بحر مُجثث از بحور مختلف الارکان است. مُجثث در لغت به معنای از بیخ برکنده شده و از «اجتاث»، به معنای از بیخ برکندن مشتق شده است. به عقیده ی برخی عروضیان، چون این بحر، از بحر خفیف اصطلاحاً برکنده شده، آن را بدین نام خوانده اند^{۲۸}. اصل این بحر در عربی بر وزن «مستفعلن فاعلاتن فاعلاتن» و در فارسی دو بار «مستفعلن فاعلاتن» است.

از میان اوزان مختلف این بحر، مُجثث مُثمن مخبون، یعنی «مفاعِلن فَعَلاتن مفاعِلن فَعَلاتن» و نیز «مَجثث مُثمن مخبون محذوف / مقصور / اصلم / اصلم مُسبغ»، یعنی «مفاعِلن فَعَلاتن مفاعِلن فَعَلن / فاعلان / فَعَلن / فَعَلان» جزء اوّلین اوزان پر کاربرد در شعر فارسی هستند و وزن اخیر را برخی پر کاربردترین اوزان شعر فارسی دانسته اند (وحیدیان کامیار، ۱۳۶۷: ۴۵-۴۶).

اوزان بحر مُجثث در مقامات حمیدی

مُجثث مُثمن مخبون محذوف / مقصور / اصلم / اصلم مُسبغ

مفاعِلن فَعَلاتن مفاعِلن فَعَلن / فاعلان / فَعَلن / فَعَلان

بر این وزن تعداد ۵۳ بیت با نسبت ۹/۳۰٪ و رتبه چهارم و تعداد ۱۷ قطعه شعری با نسبت ۸/۲۹٪ و رتبه چهارم سروده شده است.

نتیجه

با جمع بندی آنچه در این مقاله ارایه شد و به منظور ترسیم شاکله ای روشن، موارد زیر قابل بیان و جمع بندی است:

۱. در اشعار مقامات حمیدی، ۷ بحر از بحور عروضی مورد استفاده قرار گرفته است. این بحور در ۱۵ وزن پراکنده اند. با این توضیح، ذکر این نکته ضروری است که تنوع بحور و اوزان عروضی در مقامات حمیدی، زیاد نیست و شاید دلیل آن را بتوان در این مسأله جست و جو کرد که اولاً قاضی حمیدالدین بیش و پیش از شاعری، یک نویسنده است و ثانیاً شاید عدم استفاده از شواهد شعری شاعران دیگر، مزید بر این عدم تنوع شده باشد. البته تا تحقیقی مشابه آن چه نگارنده در این مقاله انجام داده، در سایر متون نثر انجام نشود، نمی توان به طور دقیق درباره عدم تنوع اوزان شعری در مقامات حمیدی نظری اظهار نمود.

۲. از میان ۷ بحر استفاده شده در اشعار فارسی مقامات حمیدی، تنها سه بحر «مضارع»، «خفیف» و «هزج»، مجموعاً ۴۲۸ بیت از مجموع ۵۷۰ بیت فارسی را به خود اختصاص داده اند که از نظر درصدی، چیزی در حدود ۷۵/۰۹٪ تمام ابیات را شامل می شوند. این آمار نشان دهنده آن است که تنوع وزنی در مقامات حمیدی واقعاً اندک است.

۳. از نظر بس آمدی، وزن «مفعولُ فاعلاتنُ مفاعیلُ فاعلن / فاعلان / فاعلاتن»، یعنی «مضارع مُثمن اُخرب مکشوف محذوف / مقصور / موفور» که در شعر فارسی چنان که اشاره شد، دومین وزن پر کاربرد است، با ۲۰۰ بیت [۳۵/۰۹٪] در ۶۱ قطعه شعری [۲۹/۷۵٪]، چه به لحاظ تعداد ابیات و چه به لحاظ قطعه شعر، در مقام نخست اشعار فارسی مقامات حمیدی قرار دارد. این نکته،

هم‌سویی قاضی حمیدالدین را با استقبال عموم شاعران از این وزن نشان می‌دهد.

۴. بحر هزج از میان سایر بحور، با تعداد ۶ وزن، متنوع‌ترین بحر از نظر کاربرد اوزان در مقامات حمیدی به حساب می‌آید.

این بحر در مجموع تمام اوزان اشعار فارسی به کار رفته در مقامات حمیدی، ۲۵٪ اشعار را به خود اختصاص داده‌است.

۵. از میان اشعار فارسی مقامات حمیدی، ۲۵۵ بیت با نسبت حدودی ۴۴/۵٪، مُردَف و ۳۱۵ بیت با نسبت حدودی ۵۵/۵٪ ابیات غیر مُردَف هستند. این آمار نشان می‌دهد که علاقه قاضی حمیدالدین در به کار بردن ابیات غیر مُردَف، بیش از ابیات مُردَف است. دلیل این نکته نیز شاید اُنس و الفت او با شعر عربی باشد که در آن، ردیف به هیچ عنوان، مانند شعر فارسی اهمیت ندارد.^{۲۹}

۶. با توجه به آمار و ارقام به‌دست آمده، تعداد ۱۸۷ بیت با نسبت حدودی ۳۳٪ در اوزان مُسدَس و ۳۸۴ بیت با نسبت حدودی ۶۷٪ در اوزان مُثَمَّن، سروده شده‌اند. این مسأله نشان می‌دهد که تمایل قاضی حمیدالدین به اوزان بلند، بیش از اوزان کوتاه و تقریباً چیزی در حدود ۳ برابر است.

۷. با توجه به آمار جدول شماره ۵، در مقامات حمیدی، مجموعاً ۸۷۵ بیت فارسی و عربی سروده شده که تقریباً به تصریح قاضی حمیدالدین، به جز چند بیت، تمامی اشعار اثر طبع خود اوست.^{۳۰} از این تعداد ۵۷۰ بیت فارسی و ۳۰۵ بیت عربی هستند؛ این آمار نشان می‌دهد که درصد استفاده از ابیات فارسی حدود ۶۶٪، یعنی دو برابر ابیات عربی است.

۸. اگر ۲۳ مقامه و نیز مقدمه و خاتمه مقامات حمیدی را روی هم، ۲۵ بخش فرض کنیم، با توجه به تعداد کل ابیات فارسی و عربی مقامات، به‌طور میانگین در هر بخش حدود ۲۳ بیت فارسی و حدود ۱۲ بیت عربی وجود دارد. این آمار، در میانگین تعداد قطعات شعری، ارقام حدودی ۸ قطعه فارسی را در برابر ۴ قطعه عربی، برای هر بخش نشان می‌دهد؛ با این وصف، به‌طور میانگین تعداد اشعار فارسی هر بخش، تقریباً دو برابر اشعار عربی است.

۹. از میان مقامات کتاب، مقامه ۲۳ دارای ۴۷ بیت فارسی و ۳۹ بیت عربی است. در این مقامه که دارای ۸ قطعه شعر فارسی و ۳ قطعه شعر عربی است، یک قصیده ۳۲ بیتی فارسی و یک قصیده ۳۷ بیتی عربی وجود دارد که با توجه به تعداد ابیات آن‌ها در مقایسه با ابیات فارسی و عربی لابه‌لای حکایت‌ها که شاید بر اساس آن‌ها نتوان جایگاه شعری او را آن‌گونه که باید، بررسی نمود، این دو قصیده، نمونه‌های خوبی برای بررسی جایگاه شعری قاضی حمیدالدین در شعر فارسی یا عربی هستند.

۱۰. نکته قابل توجه دیگر در مقامات حمیدی این است که اگر مقامه ۲۳ را که در آن یک قصیده فارسی ۳۲ بیتی فارسی قرار دارد و به‌نوعی تاریخ بسیار فشرده حاکمان جهان اسلام از پیامبر تا «المُستنجد عبّاسی» است، در نظر بگیریم، در مقامه‌های چهارم (فی الرّیبع)، یازدهم (فی العشق) و چهاردهم (فی العشق و المعشوق و الحیب و المحبوب)، به ترتیب ۳۱، ۳۸ و ۳۷ بیت فارسی سروده شده‌است. با توجه به غنایی بودن این مقامه‌ها و استفاده از ۱۰۶ بیت فارسی، در برابر تنها ۱۳ بیت عربی در آن‌ها، قاضی حمیدالدین در این سه مقامه، هشت برابر اشعار عربی، از اشعار فارسی استفاده کرده‌است. این نکته نشان می‌دهد که نویسنده، در موضوعات غنایی مذکور، آشکارا شعر فارسی را بر شعر عربی ترجیح داده‌است.

۱۱. در مقامه‌های دوازدهم (فی المسائل الفقّهیه) و بیست‌ودوم (فی النّسابة: با موضوع علم انساب)، به دلیل ارتباط تنگاتنگ این دو موضوع، خصوصاً موضوع دوم، با فرهنگ عربی، ۴۱ بیت عربی و ۴۱ بیت فارسی، سروده شده‌است. با توجه به میانگین دوبرابری اشعار فارسی مقامات به نسبت اشعار عربی در این کتاب، می‌توان به این نتیجه رسید که قاضی حمیدالدین، خود آگاه یا ناخود آگاه، محتوا و موضوع مقامه‌ها را در به کار بردن اشعار فارسی یا عربی، دخالت داده‌است.

۱۲. بدیهی است، چنان‌که اشاره شد، بررسی اشعار فارسی یا عربی مقامات حمیدی از جنبه‌های مختلف بلاغی، می‌تواند زوایا و خفایای دیگری را درباره این کتاب، آشکار نماید.

جدول (۱): وضعیت کلی بحور به کار رفته در مقامات حمیدی بر اساس تعداد بیت و قطعه شعر

ردیف	نام بحرهای استفاده شده	تعداد اوزان استفاده شده	تعداد ابیات استفاده شده	تعداد قطعه شعر استفاده شده
۱	مضارع	۲ وزن	۲۰۲	۶۲
۲	خفیف	۱ وزن	۱۵۲	۴۳
۳	هزج	۶ وزن	۱۴۳	۷۶
۴	مُجْتَث	۱ وزن	۵۳	۱۷
۵	رَمَل	۲ وزن	۱۴	۴
۶	سریع	۱ وزن	۳	۱
۷	مُتْقَارِب	۲ وزن	۳	۲
-	۷ بحر	۱۵ وزن	۵۷۰	۲۰۵

جدول (۲): رتبه بندی اوزان به کار رفته در مقامات حمیدی بر اساس تعداد بیت

ردیف	رتبه	تعداد بیت	درصد	وزن	نام وزن
۱	۱	۲۰۰	٪ ۳۵/۰۹	مفعول فاعلاتن مفاعیل فاعلن / فاعلان / فاعلات	مضارع مُتَمَن اِخْرِب مَكْفُوف مَحْذُوف / مقصور / موفور
۲	۲	۱۵۲	٪ ۲۶/۶۷	فاعلاتن [فاعلاتن] مفاعلن فعلن / فعلن / فاعلان	خفیف مُسَدَّس مَخْبُون مَحْذُوف / اصلم / مُسْبِغ / اصلم مُسْبِغ
۳	۳	۷۶	٪ ۱۳/۳۳	مفعول مفاعیل مفاعیل فعل / مفعول مفاعلن مفاعیلن فع / مفعول مفاعیل مفاعیلن فاع	هزج مُتَمَن اِخْرِب اِزَلْ مَجْبُوب / هزج مُتَمَن اِخْرِب مَقْبُوض اِزَلْ / هزج مُتَمَن اِخْرِب مَكْفُوف
۴	۴	۵۳	٪ ۹/۳۰	مفاعلن فاعلاتن مفاعلن فعلن / فاعلان / فعلن / فاعلان	مُجْتَث مُتَمَن مَخْبُون مَحْذُوف / مقصور / اصلم / مُسْبِغ
۵	۵	۲۰	٪ ۳/۵۰	مفعول مفاعیل مفاعیل فاعلن / مفاعیل	هزج مُتَمَن اِخْرِب مَكْفُوف مَحْذُوف / مقصور
۶	۶	۱۹	٪ ۳/۳۳	مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن	هزج مُتَمَن سَالِم
۷	۷	۱۶	٪ ۲/۸۱	مفعول مفاعلن فاعلن / مفاعیل / فاعلان	هزج مُسَدَّس اِخْرِب مَقْبُوض / مَحْذُوف / مقصور
۸	۸	۱۰	٪ ۱/۷۵	فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن / فاعلان	رَمَل مُتَمَن مَحْذُوف / مقصور
۹	۹	۹	٪ ۱/۵۸	مفاعیلن مفاعیلن فاعلن / مفاعیل	هزج مُسَدَّس مَحْذُوف / مقصور
۱۰	۱۰	۴	٪ ۷۰/۰	فاعلاتن فاعلاتن فاعلن / فاعلان	رَمَل مُسَدَّس مَحْذُوف / مقصور
۱۱	۱۱	۳	٪ ۵۳/۰	مفعول مفاعلن مفاعیلن	هزج مُسَدَّس اِخْرِب مَقْبُوض صَحِیح عَرُوض و ضَرْب
۱۲	۱۱	۳	٪ ۵۳/۰	مفتعلن مفتعلن فاعلن / فاعلان	سریع مُسَدَّس مَطْوِی مَكْشُوف / مَوْقُوف
۱۳	۱۲	۲	٪ ۳۵/۰	فعلولن فعلولن فعلولن فعلولن	مُتْقَارِب مُتَمَن سَالِم
۱۴	۱۲	۲	٪ ۳۵/۰	مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن	مضارع مُتَمَن اِخْرِب
۱۵	۱۳	۱	٪ ۱۸/۰	فعلولن فعلولن فعلولن فعلولن	مُتْقَارِب مُتَمَن مَحْذُوف / مقصور
*	جمع	۵۷۰ بیت	٪ ۱۰۰	۱۵ وزن	۱۵ وزن

جدول (۳): رتبه بندی اوزان به کار رفته در مقامات حمیدی بر اساس تعداد قطعه شعرها

ردیف	رتبه	تعداد قطعه شعر	درصد	وزن	نام وزن
۱	۱	۶۱	۲۹/۷۵٪	مفعول فاعلاتن مفاعیل فاعلن / فاعلان / فاعلات	مضارع مُتَمَن اِخْرِب مَكْفُوف مَحْذُوف / مقصور / موفور
۲	۲	۵۹	٪ ۷۸/۲۸	مفعول مفاعیل مفاعیل فعل / مفعول مفاعلن مفاعیلن فع / مفعول مفاعیل مفاعیلن فاع	هزج مُتَمَن اِخْرِب اِزَلْ مَجْبُوب / هزج مُتَمَن اِخْرِب مَقْبُوض اِزَلْ / هزج مُتَمَن اِخْرِب مَكْفُوف
۳	۳	۴۳	٪ ۹۸/۲۰	فاعلاتن [فاعلاتن] مفاعلن فعلن / فعلن / فاعلان	خفیف مُسَدَّس مَخْبُون مَحْذُوف / اصلم / مُسْبِغ / اصلم مُسْبِغ

۴	۴	۱۷	۸/۲۹٪	مفاعِلن فاعِلاتن مفاعِلن فاعِلن / فاعِلان / فاعِلان / فاعِلان	مُجْتَمَع مُتَمَنِّم مَخْبُون مَحذُوف / مَقْصُور / اصْلَم / اصْلَم مُسَبِّغ
۵	۵	۶	۲/۹۲٪	مَفْعُولُ مَفَاعِلِ مَفَاعِلِ فَعُولِن / مَفَاعِلِ	هَزَج مُتَمَنِّم اِخْرَب مَكْفُوف مَحذُوف / مَقْصُور
۶	۶	۴	۱/۹۵٪	مَفْعُولُ مَفَاعِلِن مَفَاعِلِن	هَزَج مُسَدِّس اِخْرَب مَقْبُوض صَحِیح عَرُوض و ضَرْب
۷	۷	۳	۱/۴۶٪	مَفَاعِلِن مَفَاعِلِن مَفَاعِلِن مَفَاعِلِن	هَزَج مُتَمَنِّم سَالِم
۸	۷	۳	۱/۴۶٪	مَفَاعِلِن مَفَاعِلِن فَعُولِن / مَفَاعِلِ	هَزَج مُسَدِّس مَحذُوف / مَقْصُور
۹	۸	۲	۹۸/۰٪	فَاعِلَاتِن فَاعِلَاتِن فَاعِلَاتِن فاعِلن / فاعِلان	رَمَل مُتَمَنِّم مَحذُوف / مَقْصُور
۱۰	۸	۲	۹۸/۰٪	فَاعِلَاتِن فَاعِلَاتِن فاعِلن / فاعِلان	رَمَل مُسَدِّس مَحذُوف / مَقْصُور
۱۱	۹	۱	۴۹/۰٪	مَفْعُولُ مَفَاعِلِن مَفَاعِلِن	هَزَج مُسَدِّس اِخْرَب مَقْبُوض صَحِیح عَرُوض و ضَرْب
۱۲	۹	۱	۴۹/۰٪	مَفْتَعِلِن مَفْتَعِلِن فاعِلن / فاعِلان	سَرِیع مُسَدِّس مَطْوِی مَكشُوف / مَوْقُوف
۱۳	۹	۱	۴۹/۰٪	فَعُولِن فَعُولِن فَعُولِن فَعُولِن / فَعُولِن	مُتَقَارِب مُتَمَنِّم مَحذُوف / مَقْصُور
۱۴	۹	۱	۴۹/۰٪	فَعُولِن فَعُولِن فَعُولِن فَعُولِن	مُتَقَارِب مُتَمَنِّم سَالِم
۱۵	۹	۱	۴۹/۰٪	مَفْعُولُ فَاعِلَاتِن مَفْعُولُ فَاعِلَاتِن	مَضَارِع مُتَمَنِّم اِخْرَب
*	جمع	۲۰۵ قطعه شعر	۱۰۰٪	۱۵ وزن	۱۵ وزن

جدول (۴): رتبه‌بندی اوزان به کار رفته در مقامات حمیدی بر اساس تعداد ابیات و قطعه‌شعرها

ردیف	نام وزن	وزن	رتبه بر اساس تعداد بیت	رتبه بر اساس تعداد قطعه شعر
۱	مَفْعُولُ فَاعِلَاتِن مَفَاعِلِ فاعِلن / فاعِلان / فاعِلات	مَضَارِع مُتَمَنِّم اِخْرَب مَكْفُوف مَحذُوف / مَقْصُور / مَوْقُور	۱	۱
۲	فاعِلاتِن [فاعِلاتِن] مَفَاعِلِن فاعِلن / فاعِلن / فاعِلان	خَفِیف مُسَدِّس مَخْبُون مَحذُوف / اصْلَم / مُسَبِّغ / اصْلَم مُسَبِّغ	۲	۳
۳	مَفْعُولُ مَفَاعِلِ مَفَاعِلِ فَعُولِن / مَفْعُولُ مَفَاعِلِن مَفَاعِلِن فاعِلن / فاعِلان	هَزَج مُتَمَنِّم اِخْرَب اِزَلْ مَجْبُوب / هَزَج مُتَمَنِّم اِخْرَب مَقْبُوض اِزَلْ / هَزَج مُتَمَنِّم اِخْرَب مَكْفُوف	۳	۲
۴	مفاعِلن فاعِلاتن مفاعِلن فاعِلن / فاعِلان / فاعِلن	مُجْتَمَع مُتَمَنِّم مَخْبُون مَحذُوف / مَقْصُور / اصْلَم / اصْلَم مُسَبِّغ	۴	۴
۵	مَفْعُولُ مَفَاعِلِ مَفَاعِلِ فَعُولِن / مَفَاعِلِ	هَزَج مُتَمَنِّم اِخْرَب مَكْفُوف مَحذُوف / مَقْصُور	۵	۵
۶	مَفَاعِلِن مَفَاعِلِن مَفَاعِلِن مَفَاعِلِن	هَزَج مُتَمَنِّم سَالِم	۶	۷
۷	مَفْعُول مَفَاعِلِن فَعُولِن / مَفَاعِلِ / فَعُولان	هَزَج مُسَدِّس اِخْرَب مَقْبُوض / مَحذُوف / مَقْصُور	۷	۶
۸	فَاعِلَاتِن فَاعِلَاتِن فَاعِلَاتِن فاعِلن / فاعِلان	رَمَل مُتَمَنِّم مَحذُوف / مَقْصُور	۸	۸
۹	مَفَاعِلِن مَفَاعِلِن فَعُولِن / مَفَاعِلِ	هَزَج مُسَدِّس مَحذُوف / مَقْصُور	۹	۷
۱۰	فَاعِلَاتِن فَاعِلَاتِن فاعِلن / فاعِلان	رَمَل مُسَدِّس مَحذُوف / مَقْصُور	۱۰	۸
۱۱	مَفْعُولُ مَفَاعِلِن مَفَاعِلِن	هَزَج مُسَدِّس اِخْرَب مَقْبُوض صَحِیح عَرُوض و ضَرْب	۱۱	۹
۱۲	مَفْتَعِلِن مَفْتَعِلِن فاعِلن / فاعِلان	سَرِیع مُسَدِّس مَطْوِی مَكشُوف / مَوْقُوف	۱۱	۹
۱۳	فَعُولِن فَعُولِن فَعُولِن فَعُولِن	مُتَقَارِب مُتَمَنِّم سَالِم	۱۲	۹
۱۴	مَفْعُولُ فَاعِلَاتِن مَفْعُولُ فَاعِلَاتِن	مَضَارِع مُتَمَنِّم اِخْرَب	۱۲	۹
۱۵	فَعُولِن فَعُولِن فَعُولِن فَعُولِن	مُتَقَارِب مُتَمَنِّم مَحذُوف / مَقْصُور	۱۳	۹

جدول (۵): نگاهی به ابیات و قطعات به کار رفته در مقامات حمیدی از چند منظر دیگر

تعداد قطعات فارسی در اوزان غیر سالم	تعداد قطعات فارسی در اوزان سالم	تعداد ابیات فارسی در اوزان غیر سالم	تعداد ابیات فارسی در اوزان سالم
۲۰۱	۴	۵۴۹	۲۱
تعداد قطعات فارسی در بحور مختلف الارکان	تعداد قطعات فارسی در بحور متفق الارکان	تعداد ابیات فارسی در بحور مختلف الارکان	تعداد ابیات فارسی در بحور متفق الارکان
۱۲۳	۸۲	۴۱۰	۱۶۰
تعداد قطعات فارسی در اوزان غیر دوری	تعداد قطعات فارسی در اوزان دوری	تعداد ابیات فارسی در اوزان غیر دوری	تعداد ابیات فارسی در اوزان دوری
۲۰۴	۱	۵۶۸	۲
تعداد قطعات فارسی در اوزان مُثَمَّن	تعداد قطعات فارسی در اوزان مُسَدَّس	تعداد ابیات فارسی در اوزان مُثَمَّن	تعداد ابیات فارسی در اوزان مُسَدَّس
۱۵۱	۵۴	۳۸۴	۱۸۷
تعداد قطعات فارسی غیر مُرَدَّف	تعداد قطعات فارسی مُرَدَّف	تعداد ابیات فارسی غیر مُرَدَّف	تعداد ابیات فارسی مُرَدَّف
۱۰۸	۹۷	۳۱۵	۲۵۵
تعداد قطعات فارسی	تعداد قطعات عربی	تعداد ابیات * فارسی	تعداد ابیات * عربی
۲۰۵	۱۲۱	۵۷۰ [۴-]	۳۰۵ [۴+]
تعداد قطعات فارسی و عربی		تعداد ابیات فارسی و عربی	
۳۲۶		۸۷۵	

* در مقامات حمیدی یک قطعه شعر ۷ بیتی مُلَمَّع [ر.ک. مقامه نخست] وجود دارد که سه بیت فارسی و ۴ بیت عربی دارد؛ در احتساب بس آمده‌ها، آن قطعه را جزو قطعات فارسی و ابیات آن را هم جزو ابیات فارسی به حساب آوردیم.

جدول (۶): خلاصه تفکیکی وضعی ابیات و قطعات شعری فارسی و عربی در مقامات حمیدی

بخش یا مقامه	تعداد ابیات فارسی	تعداد قطعات فارسی	تعداد ابیات عربی	تعداد قطعات عربی
مقدمه	۱۴	۶	۲	۱
مقامه ۱	۱۲	۴	۵	۳
مقامه ۲	۲۳	۷	۱۸	۵
مقامه ۳	۱۴	۵	۱۰	۳
مقامه ۴	۳۱	۱۷	۵	۳
مقامه ۵	۲۱	۱۱	۵	۴
مقامه ۶	۲۶	۱۵	۱۸	۱۱
مقامه ۷	۳۰	۶	-----	-----
مقامه ۸	۲۴	۹	۱۲	۶
مقامه ۹	۱۹	۷	۲۰	۸
مقامه ۱۰	۱۲	۴	۹	۴

۳	۴	۱۷	۳۸	مقامه ۱۱
۸	۲۵	۶	۲۴	مقامه ۱۲
۲	۸	۷	۱۹	مقامه ۱۳
۲	۴	۱۶	۳۷	مقامه ۱۴
۴	۹	۱۱	۳۲	مقامه ۱۵
۵	۱۲	۶	۱۸	مقامه ۱۶
۵	۸	۶	۱۷	مقامه ۱۷
۱۳	۳۲	۱۱	۲۷	مقامه ۱۸
۷	۱۰	۷	۲۰	مقامه ۱۹
۶	۱۸	۶	۲۷	مقامه ۲۰
۸	۱۵	۶	۱۹	مقامه ۲۱
۶	۱۶	۵	۱۷	مقامه ۲۲
۳	۳۹	۸	۴۷	مقامه ۲۳
۱	۱	۲	۲	خاتمه
۱۲۱ قطعه شعر	۳۰۵ بیت عربی [۴+]	۲۰۵ قطعه شعر	۵۷۰ بیت [۴-]	جمع

یادداشت‌ها

۱. درباره آثار متأثر از مقامات حمیدی و نیز فنّ مقامه‌نویسی در ادبیات فارسی و عربی، ر.ک. (ذکاوتی قراگوزلو، ۱۳۶۴: ۵۳-۸۰؛ خطیبی، ۱۳۶۶: ج ۲: ۵۴۴-۶۲۳).
۲. قاضی حمیدالدین در مقدمه این کتاب می‌نویسد: «تهیج این بحر زاخر، در آخر جمادی الآخر سنه احدی و خمسين و خمسمائه بود...» (حمیدی، ۱۳۶۵: ۲۰).
۳. ر.ک. (حمیدی، ۱۳۶۵: ۲۱۴).
۴. درباره چند و چون نسخه‌های مورد استفاده ایشان، ر.ک. (حمیدی، ۱۳۶۵: ۱۵-۱۷).
۵. این قهرمان، در مقامات حمیدی، در تمام مقامه‌ها، یک شخصیت واحد و ثابت نیست.
۶. قهرمانان مقامات حمیدی، در پایان نیز معرفی یا شناخته نمی‌شوند.
۷. مختلف‌الارکان: به محور و اوزانی گفته می‌شود که افاعیل آن‌ها، از چند رکن مختلف تشکیل شده باشد.
۸. مؤلف «غیاث اللغات» علاوه بر مشابهت این بحر به بحر هزج، آن را به بحر منسرح نیز مانند کرده است. ر.ک. (رامپوری، ۱۳۶۳: ۸۳۴).
۹. درباره‌ی اوزان غزل‌های حافظ و سعدی و مقایسه‌ی آن‌ها ر.ک. (صداقت کیش، ۱۳۶۷: ۸).
۱۰. هم‌رتبه با وزن «مفتعلن مفتعلن فاعلن».
۱۱. هم‌رتبه با اوزان «مفعولُ مفاعِلن مفاعیلن»، «مفتعلن مفتعلن فاعلن»، «فعولن فعولن فعولن فعولن» و «فعولن فعولن فعولن فعول».
۱۲. متفق‌الارکان: به محور و اوزانی گفته می‌شود که افاعیل آن‌ها، از تکرار یک رکن تشکیل شده باشد.
۱۳. هم‌رتبه با وزن «فاعلاتن فاعلاتن فاعلن / فاعلان».
۱۴. در این مورد ر.ک. (ظفری، ۱۳۶۴: ۳۹).

۱۵. هم‌رتبه با وزن «مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن».
۱۶. در اینباره ر.ک. (شمیسا، فرهنگ عروضی، ۱۳۷۰: ۸۶).
۱۷. هم‌رتبه با وزن «مفاعیلن مفاعیلن فعولن».
۱۸. «امام حسن قطن»، اوزان بیست و چهارگانه رباعی را به‌طور کلی در دو دسته یا شجره، به نام‌های «شجره آخرم» و «شجره آخرب» قرارداد است. درباره شجره آخرب و آخرم، ر.ک: (شمیسا، فرهنگ عروضی، ۱۳۷۰: ۵۸-۵۹).
۱۹. دلیل تفکیک نکردن این اوزان شجره آخرب از یک‌دیگر، این است که هنگام تقطیع، بسیاری از این ابیات - که در قالب‌های رباعی و نیز مفرد بودند-، به دو یا حتی هر سه وزن تقطیع می‌شدند.
۲۰. هم‌رتبه با وزن «مفتعلن مفتعلن فاعلن».
۲۱. هم‌رتبه با اوزان: «مفتعلن مفتعلن فاعلن»، «فعولن فعولن فعولن فعولن»، «فعولن فعولن فعولن فعولن» و «مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن».
۲۲. درباره‌ی هم‌آهنگی وزن و محتوا، ر.ک: (وحیدیان کامیار، ۱۳۶۷: ۶۱ به بعد).
۲۳. این منظومه حماسی- تاریخی مربوط به دوره قاجار است و آن را نگارنده با این مشخصات کتاب‌شناسی به چاپ رسانده است: دهقان سامانی، میرزا ابوالفتح خان. (۱۳۸۹). داوودنامه «داوودنامه، سلیمان‌نامه و بلقیس‌نامه». مقدمه، ویرایش، پژوهش و نمایه‌ها احمد رحیم‌خانی سامانی. تهران: سامان دانش.
۲۴. هم‌رتبه با وزن «مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن».
۲۵. هم‌رتبه با اوزان «مفعول مفاعیلن»، «مفتعلن مفتعلن فاعلن»، «فعولن فعولن فعولن فعولن» و «فعولن فعولن فعولن فعولن».
۲۶. «و خفیف را به سبب خفت وزن، خفیف نام شده است» (خواجه نصیرالدین طوسی، ۱۳۶۹: ۱۱۹).
۲۷. هم‌رتبه با وزن «مفعول مفاعیلن مفاعیلن».
۲۸. در این مورد در غیاث توضیحی آمده که جامع به نظر می‌رسد: «اجتاث از بیخ برکنند است؛ چون مُسدس این بحر را که «مستفعلن فاعلاتن» است از بحر خفیف برکنده گرفته‌اند زیرا که در ارکان این هر دو بحر اختلاف همین‌ست که در این بحر «مستفعلن» مقدم است بر دو فاعلاتن و در خفیف در میان است.» (رامپوری، ۱۳۶۳: ۷۸۳).
۲۹. قاضی حمیدالدین در خاتمه مقامات خود می‌نویسد: «... من در این مکتوب، در ترجمه پارسی، بر پی نظم و نثر تازی رفته‌ام...» (حمیدی، ۱۳۶۵: ۲۲)؛ درباره سابقه، اهمیت و مقایسه کاربرد ردیف در شعر برخی از ملل نیز، ر.ک: (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۰: ۱۲۴-۱۲۵).
۳۰. قاضی حمیدالدین در مقدمه مقاماتش می‌نویسد: «و نیز شرط اوفق و رکن اوثق، آن است که در میدان این تسوید، اسب خود تازم و بر بساط این تمهید، مَهْره خود بازم و در جمله این تصنیف، با سرمایه خود بسازم، آلا مصراعی چند بر سیبل شهادت، نه بر وجه افادت و جمله این ابیات که رفیق این ره باشد، به عدد، کم از ده باشد که عروس را به پیرایه همسایه، یک شب بیش نتوان آراست و آرایشِ بادروزه را به سؤال و جوابِ دریوزه، نتوان خواست» (حمیدی، ۱۳۶۵: ۲۲).

منابع

۱. آقا سردار، نجف‌قلی میرزامعزی، (۱۳۶۲)، **دُرّه نجفی**، به کوشش حسین آهی، تهران: کتاب‌فروشی فروغی.
۲. الجُرّ، خلیل، (۱۳۷۵)، **فرهنگ عربی - فارس «ترجمة المعجم العربی الحدیث»**، ترجمه سید حمید طیبیان، ۲ ج، تهران: امیرکبیر،
۳. حمیدی، حمیدالدین ابوبکر، (۱۳۷۲)، **مقامات حمیدی**، به تصحیح رضا انزابی‌نژاد، چاپ دوم، تهران: مرکز نشر دانشگاهی. چاپ ششم.
۴. خطیبی، حسین، (۱۳۶۶)، **فن نثر در ادب فارسی**، ج ۱، تهران: زوّار.
۵. خواجه نصیرالدین طوسی، (۱۳۶۹)، **معیار الاشعار**، تصحیح و اهتمام جلیل تجلیل، تهران: جامی، ناهید.
۶. دهقان سامانی، میرزا ابوالفتح‌خان، (۱۳۸۹)، **داوودنامه «داوودنامه، سلیمان‌نامه و بلقیس‌نامه»**، مقدمه، ویرایش، پژوهش و نمایه‌ها احمد رحیم‌خانی سامانی، تهران: سامان دانش.
۷. ذکاوتی قراگزلو، علی، (۱۳۶۴)، **بدیع الزمان همدانی و مقامات نویسی**، تهران: اطلاعات.
۸. رادفر، ابوالقاسم، (۱۳۶۸)، **فرهنگ بلاغی - ادبی**، ۲ ج، تهران: اطلاعات.
۹. رامپوری، غیاث‌الدین، (۱۳۶۳)، **غیاث اللغات**، به کوشش منصور ثروت، تهران: امیرکبیر.
۱۰. رحیم‌خانی سامانی، احمد، (۱۳۸۶)، **بررسی بس‌آمدی و تحلیل موسیقایی اوزان و بحور عروضی، قافیه، ردیف، موسیقی درونی و بیرونی غزلیات دیوان اشعار میرزا ابوالفتح‌خان دهقان سامانی «۱۲۶۵ق؟-۱۳۲۶ق»**، ناظر دکتر محمد حکیم‌آذر، دانشگاه آزاد اسلامی شهرکرد.
۱۱. سیفی بخاری، (۱۳۷۱)، **عروض سیفی**، تصحیح محمد فشارکی، تهران: دانشگاه تهران.
۱۲. شاه‌حسینی، ناصرالدین، (۱۳۶۷)، **شناخت شعر «عروض و قافیه»**، تهران: نشر هما، چاپ دوم.
۱۳. شفیع کدکنی، محمدرضا، (۱۳۷۰)، **موسیقی شعر**، تهران: آگاه، چاپ سوم.
۱۴. شمیسا، سیروس، (۱۳۸۳)، **انواع ادبی**، تهران: فردوس، چاپ سوم.
۱۵. _____، (۱۳۷۰)، **سیر غزل در شعر فارسی**، تهران: فردوس، چاپ سوم.
۱۶. _____، (۱۳۷۰)، **فرهنگ عروضی**، تهران: فردوس، چاپ دوم.
۱۷. صداقت‌کیش، محمدتقی، (۱۳۶۷)، «وزن غزل‌های حافظ»، **مجله کیهان فرهنگی**: سال پنجم، شماره ۸، صص.
۱۸. ظفری، ولی‌الله، (۱۳۶۴)، **حبسیه در ادب فارسی از آغاز شعر فارسی تا پایان زندیه**، تهران: امیرکبیر.
۱۹. الفاخوری، حنا، (۱۳۸۱)، **تاریخ ادبیات زبان عربی**، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: توس، چاپ پنجم.
۲۰. مدرّسی، حسین، (۱۳۸۳)، **فرهنگ توصیفی اصطلاحات عروض**، تهران: سمت، چاپ دوم.
۲۱. مسعود، جبران، (۱۳۸۳)، **الرائد «فرهنگ الفبایی عربی-فارسی»**، ترجمه رضا انزابی‌نژاد، ۲ ج، مشهد: آستان قدس رضوی، چاپ چهارم.
۲۲. معین، محمد، (۱۳۷۱)، **فرهنگ فارسی «متوسط»**، ۶ ج، تهران: امیرکبیر، چاپ هشتم.
۲۳. وحیدیان کامیار، تقی، (۱۳۶۷)، **وزن و قافیه شعر فارسی**، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.